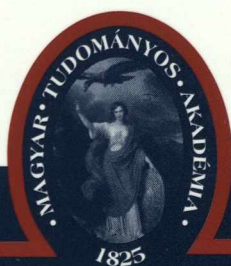

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KUTATÓINTÉZETEI

FILOZÓFIAI INTÉZET

MTA FILOZÓFIAI INTÉZET

Igazgató: Nyíri János Kristóf
1054 Budapest Szemere u. 10.

Telefon: 331-2795

Fax: 312-0243

Postai cím: 1398 Budapest Pf. 594

E-mail: office@phil-inst.hu

Honlap: <http://www.phil-inst.hu>

Kutatók száma: 25

az akadémikusok száma: 1

a tudomány doktorainak és az MTA doktorainak száma: 1

a kandidátusok száma: 12

a 35 év alatti kutatók száma: 5

TUDOMÁNYOS RÉSZLEGEK:

Filozófiatörténeti Csoport, Tudomány- és Nyelvfilozófiai Csoport,
Vallásfilozófiai Csoport, Társadalomfilozófiai Csoport,
Információs Társadalom Kutatócsoport

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Filozófiai Intézet

Írta

Horváth Pál

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST • 2000

Szerkesztőbizottság

Beck Mihály, Bodnár György, Glatz Ferenc (elnök), Kónya Sándor (lektor),
Láng István, Pritz Pál, Szász Zoltán, Teplán István, Tolnai Márton,
Burucs Kornélia (titkár)

Szerkesztő

GLATZ FERENC

A szerkesztő munkatársa

Pritz Pál

Olvasószerkesztő

Pótó János

ISBN 963 508 235 5 ö

ISBN 963 508 239 8

Kiadja

a Magyar Tudományos Akadémia

Felelős kiadó: Burucs Kornélia

Kiadói szerkesztő: Kovács Éva

Nyomdai munkálatok: Akaprint Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Freier László

Készült 2,11 (A/5) fv terjedelemben, 1500 példányban

Okok és előzmények

A filozófiának sajátos szerep jutott az akadémiai intézethálózat kiépülése során, az 1950-es években. A szocialista államok ugyanis a filozófiát, annak marxista-leninista változatát létük szellemi-ideológiai-tudományos alapjának s ennyiben a bölcelet tudományát hatalmi kérdésnek tekintették. Az új tudománypolitika számára ezért sokkal fontosabbnak bizonyult egy radikálisan új, valójában gyökértelen és hagyománytalan dialektikus és történelmi materializmus kiépítése, mint a régi, polgári filozófiai hagyomány bizonyos elemeinek megőrzése és továbbbépítése.¹ Így amíg számos más tudományterületen a „haladónak” ítélt tudományos tevékenységek tovább élhettek, és a régi akadémiai és egyetemi elit egy része folytathatta tevékenységét, addig a filozófiát 1945 előtt művelő szakemberek – ha itthon maradtak – kiszorultak a szellemi életből. Megszűnt a Filozófiai Társaság, eltűntek a „burzsoá” filozófiai eszméket képviselő professzorok és akadémikusok, az Akadémia megújított és közvetlen pártirányítás alá vont Filozófiai Bizottsága pedig a gyors ütemű „marxizálás” feladatát kapta.

A marxista filozófia oktatását általánosan kötelezővé tették a párt- és felsőoktatásban: tanszékek sokasága alakult, és tömegessé vált a „filozófusképzés”. A pesti egyetem Bölcsészettudományi Karán Lukács György és Fogarasi Béla kapott tanszéket, 1949-től pedig megindult a marxista filozófián iskolázott káderek képzése a Pártfőiskolán is.

Az új akadémiai és tudománypolitikai koncepcióból szervesen következett az a szándék is, hogy mielőbb létesüljön filozófiai intézet. Amikor ezt az ötletet a Magyar Tudományos Tanács 1949 tavaszán először felvetette, a tervezett filo-

---

1 A régi filozófiai kultúra pusztulása valóban csaknem maradéktalan volt: művelői közül a „nagy túlélő” Mátrai László mellett talán csak a rövidesen Hegel árnyékába húzódó Szemere Samu maradt. Brandenstein Béla emigrált, mások – Halasy Nagy József rá a példa – kényszernyugdíjasként vagy éppen – mint Hamvas Béla – éjjeliőrként tengődtek. Néhány katolikus pap-filozófus (Zemplén György, Kecskés Pál) túlélte ugyan a tisztogatást, ám őket a szemináriumok falai közé száműzték.

zófiai intézetet még a bölcsészkar keretében kívánták létrehozni. A tervet 1950-ben a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetése is támogatta, annyi módosítással, hogy már nem egyetemi, hanem akadémiai intézményről beszéltek, hiszen időközben, 1949 decemberében megtörtént az Akadémia „államosítása”. Az ekkori elgondolás szerint ez a szellemi műhely a marxista–leninista eszmék hazai meggyökereztetésének lett volna a bázisa, úgy, hogy feladatai közé tartozott volna az alapkutatási tevékenység, a nemzetközi tudományos kapcsolattartás és a filozófiai aspiránsok képzése és továbbképzése is. Az intézet létrehozásában egyetértés volt olyan marxista tudósok és tudománypolitikusok között, mint Révai József, Rudas László vagy Lukács György, maga az intézetalapítás azonban elmaradt. (1950-ben, amikor az első Lukács–vita kibontakozott, Lukács különösen szorgalmazta az új tudományos műhely megszervezését, hiszen az alkalmas „visszavonulási terület” lehetett volna számára. De a másik oldalon az ügyben döntésre hivatott Révai is úgy gondolta: a létesítendő intézet alkalmas helyszín lehet arra, hogy a felsőoktatásból és a tágabb tudományos közéletből kiszoruló Lukács itt zavartalanul folytathassa kutató- és tanítványokat nevelő munkáját.² A tervezett intézet megalakítása halasztást szenvedett, illetve rövidesen lekerült a napirendről.) Lukács 1951-től alkotói szabadságra kényszerült, és csak igen szűk körben, intézményi háttér nélkül foglalkozhatott tanítványaival, akik közül többen (Szigeti József, Mészáros István, Heller Ágnes) rövidesen a Bölcsészettudományi Kar két filozófiai tanszékére kerültek oktatónak.³

Az MDP Központi Vezetőségének a filozófiai területet felügyelő-irányító osztálya az 1950-es évek elején már azon a véleményen volt, hogy e téren nincs szükség önálló kutatómunkára, hanem a kész és lezárt marxi–lenini–sztálini elméletet kell adaptálni, ez pedig sem egy alapkutatási műhelynek, sem egy – Lukács vagy bárki más által vezetett – aspiránsképző intézménynek nem adott létjogosultságot. Ez a koncepció érvényesült a Pártfőiskola marxizmus–leninizmus szakának kiépítésénél, majd 1952 tavaszán a Lenin Intézet felállításakor. Ez utóbbi megalakítását az MDP Titkárságának 1952. áprilisi döntése rendelte el, 1954 tavaszán pedig a Lenin Intézet önálló, az egyetemtől független felső-

2 Maga Lukács is említi ezt késői önéletrajzi visszaemlékezéseiben (Megélt gondolkodás. In Lukács György: *Curriculum vitae*. Szerk.: Ambrus János. Budapest, 1982, Magvető, 9–39.), de hasonlóképpen emlékeznek az egykori tanítványok és a korszak filozófiai eseményeit feltáró szakirodalom is.

3 A Lukács realizmuskonceptióját támadó, valójában azonban a dogmatikus sztálinizmus ellenséges pszichózisát megjelenítő vita első eredménye az volt, hogy a bölcsészszakon Lukács kurzusainak kötelező jellegét megszüntették. Ezt követően, ha tartott is órákat, azok szűk körű, fakultatív kollégiumokká váltak, amelyeket csak igen „eltökélt” tanítványok szűk csoportja látogatott.

oktatási intézménnyé vált. Némi iróniával szólva: a Lenin Intézet a Filozófiai Intézet helyett jött létre, egy, az annak felállítását szorgalmazótól gyökeresen eltérő koncepció szellemében. A bölcsészkaron megszűnt a filozófiai szakképzés, helyette a Lenin Intézet szovjet professzorok és egy újonnan kinevelt hazai marxista oktatói garnitúra irányítása alatt látott hozzá – meglehetősen vitatható és az elkövetkező években gyakran vitatott színvonalon – a tömeges „filozófiai” káderképzéshez.⁴

Lukács és tanítványai nem kívántak dolgozni ebben a keretben, saját, a filozófiai tevékenységet tudományos kutatómunkaként értelmező nézeteiket pedig a *Filozófiai Évkönyv* című közös kiadványukban tárták 1952-ben a nyilvánosság elé. Mindebből 1954-ben heves vita bontakozott ki, és a filozófiai életen belüli éles ellentéteket még Lukács hetvenedik születésnapjának 1955-ös látványos megünneplése is alig csillapította. Az Évkönyv-vitában a kiadványt szerkesztőként jegyző Lukács György, Fogarasi Béla és Szigeti József ellen felhozott legfontosabb vád az volt, hogy túlzott toleranciával szemlélik a kortárs polgári bölcsélet eredményeit, a háttérben azonban az eredeti és önálló filozófiai kutatómunka lehetősége és szükségessége körüli nézeteltérések is felfedezhetők. Nem változtatott a bírálatok lényegén az sem, hogy maga Lukács is erősen leegyszerűsítő képet festett a kortárs polgári gondolkodásról 1954-ben kiadott művében, *Az ész trónfosztásában*.⁵

1956 júniusában, a Petőfi Kör nevezetes „filozófusvitáján” ismét felvetődött egy filozófiai kutatóintézet létesítésének igénye. A vita résztvevői a filozófiai kutatás és oktatás szabadsága mellett érveltek, és a korábbi dogmatizmus kritikája gyanánt az eredeti és önálló kutatómunka fontosságát emlegették.⁶

A Petőfi Kör filozófusvitája, majd Lukács 1956. októberi politikai szerepvállalása ismét illuzórikussá tette az intézet megalapítását. 1957–58-ban sorra távolították el Lukács tanítványait az egyetemről, maga Lukács pedig 1957 tavaszán Snagovból

4 A Lenin Intézet valójában nem filozófiai szakembereket, hanem filozófiai propagandistákat, pártmunkásokat nevelt. A képzés alacsony színvonalú volt, ráadásul olyan politikai és általános műveltségi elemekkel túlterhelt, amelyek tovább rontották az ott folyó munka hatékonyságát. Minderről a visszaemlékezők is beszámolnak, de szólt róla már az 1956-os, a Petőfi Körben rendezett filozófusvita során a Filozófiai Intézet későbbi munkatársa, Novák Zoltán is. Vö.: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján II. Filozófusvita*. Kelenföld Kiadó–ELTE, Budapest, 1989, 64.

5 Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. Nagyon jellemző, hogy amíg a nemzetközi filozófiai közvélemény ezt a munkát durván apologetikus leegyszerűsítésként Lukács legdogmatikusabb írásának ítélte, itthon ellenfelei munkája alapján a burzsoá gondolkodás pártolásával vádolták a szerzőt.

6 Vö. *A Petőfi Kör vitái...* i. m. 16 skk., 64 skk.

hazatérve a pártból kirekesztett belső száműzötként teljes elszigeteltségben élt. A konszolidáció folyamata mégis szükségessé tette a filozófiai oktatás és kutatás ügyének rendbetételét: már-már jelképesnek is tekinthető, hogy a Lenin Intézet megszüntetése, szervezetének a bölcsészkar keretébe történő reintegrálása ugyanazon a napon – 1957. szeptember 1-jén – történt, amikor az MTA Elnökségének döntése értelmében megalakult az Akadémia Filozófiai Intézete.

A gondokat azonban növelte, hogy 1958-tól kibontakozott a második Lukács-vita, amely már nem pusztán részleteiben, hanem teljes egészében revizionizmusnak minősítette a filozófus életművét, és bírálat alá vonta tanítványainak munkáit is. Így érthető, hogy amikor döntés született az intézet létrehozásáról, az első igazgató az adott viszonyok között még leginkább „semlegesnek” számító Fogarasi Béla lett.⁷ A létesítendő kutatóhely így elsősorban az ő tanítványaira, részben pedig az ilyen módon „semlegesítendő” Lukács-tanítványokra építhetett, akiket – gyakran néhány esztendőös középiskolai tanári „kitérő” után – az Akadémia kutatóhálózatában vagy más, „semleges” intézményekben helyeztek el. Mindezt ellensúlyozandó viszont az egyetemen a Lukács hívének aligha mondható Sándor Pál kapott professzori kinevezést.

Az első másfél évtized

Az első munkatársakat 1957 júniusában szerződtették az intézethez, a struktúra kiépülése pedig 1960 elejéig folytatódott. Az alapító okirat a marxista-leninista filozófia minden ágának művelését, bölcséleti alapkutatások végzését tűzte ki célul, mindezt cserébe azonban olyan intézményt hívott életre, amely eleve el volt szigetelve a felsőoktatás (különösen pedig a filozófiai szakképzés) formáitól és fórumaitól. Az alapító igazgató személye meghatározta az intézet indulását: a kutatói közösségben elsőként azok a logikai, ismeretelméleti és természetfilozófiai témákkal foglalkozó kutatók kaptak helyet, akik korábban Fogarasi tanítványai, aspiránsai voltak, mint Erdei László vagy a talán már Erdei-tanítványnak számító Vas Ida. Már az első hónapokban csatlakozott az intézethez Makai Mária, rövidesen pedig Sós Vilmos, Szabó András György, Sipos János, 1959-ben Márkus György, Somogyi Zoltán. A később meghatározónak bizonyuló vezető kutatók közül Tordai Zádor 1960-ban, Vajda Mihály 1961-ben került az intézethez.

⁷ Fogarasi, akit az 1950-es évek elején Lukácshoz hasonlóan bírálatok értek, 1954-től „száműzetésben”, a Közgazdasági Egyetem rektoraként viszonylag távol tudta tartani magát a filozófiai vitáktól. Közrejátszott ebben az is, hogy utolsó éveiben elsősorban logikai szakkérdésekkel foglalkozott.

Még mielőtt a kutatóhely valódi szellemi arculata kialakulhatott volna, 1959-ben meghalt Fogarasi Béla, aki igazgatósága másfél évében érdemben alig vett részt az intézmény kiformálásában. Helyét 1960-tól az 1956 után korábbi mestere, Lukács ellen forduló Szigeti József vette át. Az ő igazgatói kinevezésétől számítható az MTA Filozófiai Intézetének valódi története, úgy tudományos és tudománypolitikai, mint szervezeti és működési tekintetben. Ettől az időtől kezdve az intézet életében három korszak, fejlődési szakasz különböztethető meg. Az első periódust az 1960 és 1972 közötti esztendőik jelentik, ez Szigeti József és Tőkei Ferenc igazgatói működésének ideje. A második szakasz 1973-tól 1989–90-ig terjed, és Görgényi Ferenc ügyvezetői, majd Lukács József és Sziklai László igazgatói periódusával azonos, a harmadik szakasz pedig az 1990 utáni éveket, Tamás Gáspár Miklós és Nyíri J. Kristóf vezetői megbízatásának időszakát foglalja magába. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az egymást követő vezetők személye volna az intézet életének legfontosabb tényezője, azt azonban igen, hogy a vezetőváltások gyakran kötődtek tudományos, tudománypolitikai, sőt politikai változásokhoz, amelyek a filozófia, a tudományok, a kutatómunka kondícióinak jó részét is meghatározták.⁸

Az 1960-as évek elején az intézet jórészt még olyan fiatal kutatóknak adott otthont, akik Fogarasi személyéhez kötődtek és logikával, természetfilozófiával, a dialektikus materializmus alapkérdéseivel foglalkoztak. Ugyanakkor – a tudományos közélet konszolidációjának jeleként – rövidesen felbukkantak az intézetben olyan, Lukács személyéhez kötődő gondolkodók, akik alkalmazásukat részben annak a politikai szándéknak is köszönhették, hogy távol tartásuk őket az egyetemi filozófiaoktatástól. Ez utóbbi kutatók sorát Vajda Mihály nyitotta meg, Szigeti vezetői időszakának végéig azonban olyan ismert Lukács-tanítványokkal gyarapodott az intézet, mint Hermann István vagy Zoltai Dénes, az eredetileg nem „lukácsianus” kutatók közül pedig feljűk közeledett Márkus György vagy az Erdélyből érkezett Tordai Zádor is.

Az 1960-as évek elejétől kialakult az intézet (a marxista filozófia korabeli diszciplináris tagozódásának megfelelő) tudományos osztályainak szerkezete, amely lényegében az 1972–73-as átszervezésig változatlan maradt. Így a logika, a dialektikus materializmus, a filozófiatörténet és az esztétika nem csupán önálló szervezeti, kutatási egységként volt jelen a szellemi műhely életében, hanem az intézet által kezdeményezett tudományos munka széles skáláját is mutatta. A

⁸ Ugyan minden egyes vezető a maga szűkebb szakterületéhez tartozó kutatásoknak, kutatóknak kedvezett, ám legalább ennyire fontos volt, milyen az éppen aktuális igazgató „politikai és tudománypolitikai beágyazottsága”, továbbá személyisége, külső és belső kapcsolattartási képessége, az intézeti munkát irányító szakszerűsége és szigorúsága is.

történelmi materializmus vizsgálatára hivatott csoport az 1960-as évek közepén önállósult, 1968-tól pedig valláskritikai csoport is működött.

Az 1960-as évek derekára a Filozófiai Intézet a hazai társadalomtudományi közvélemény által elfogadott kutatóhellyé vált. Szakmai és szervezeti irányítását az Akadémia, annak II. Osztálya és Filozófiai Bizottsága végezte, a filozófiának a szocialista államokban betöltött sajátos helyzetéből következően azonban erősen függött az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztályának és a KB Ideológiai Munkaközösségének útmutatásaitól, elvárásaitól, alkalmanként még a kerületi pártbizottság intencióitól is.⁹ Az intézet tervciklusokra és évekre lebontott tudományos tervek alapján folytatta munkáját, az egyes munkatársak pedig egyéni kutatói program alapján dolgoztak. Tevékenységük értékelése az általuk közzétett monográfiák és tanulmányok mennyisége és minősége alapján, végletes esetekben azonban ideológiai és politikai lojalitásuk szerint történt. Más humán intézetekkel – Történettudományi, Irodalomtudományi, Nyelvtudományi – szemben a Filozófiai Intézet nem kapott megbízást nemzeti szintézis, alapvető kézikönyv vagy lexikon kidolgozására, ehelyett a korabeli tudományirányítás az alapkutatási munkát, a tudományos adaptációt, a szocialista országok filozófiai életébe való bekapcsolódást tekintette az intézet alapfeladatának.¹⁰ A „nagy feladat” hiánya később legitimációs problémákat okozott, de még ez az állapot is fordulatértékű volt az 1950-es évek azon szemléletéhez képest, amely szerint a filozófiai szintéziseket (lexikonok, kézikönyvek, filozófiatörténeti összefoglalások) a szovjet tudomány már elkészítette, azokat csupán a hazai körülményekhez kell adaptálni. Némileg nehezítette a kutatóhely helyzetét, hogy a filozófiai életben ezekben az években, évtizedekben nem működött tudományos társaság, az állami és pártintézmények filozófiai tanszékei közötti rivalizálás pedig szinte lehetlenné tette az akadémiai intézet tudományszervezési feladatait.

Az intézet történetének első szakaszában saját folyóiratának tekinthette az 1957-ben indult és sokáig Szigeti József által jegyzett *Magyar Filozófiai Szemlét*.

9 Ma már komikusnak tűnhet, de még az 1980-as években is az volt a helyzet, hogy a Filozófiai Intézet életét a kerületi pártbizottság instruktora, valamint az MSZMP KB két osztályának (Agitációs és Propagandaosztály, illetve Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály) egy-egy munkatársa is a „szívén viselte”. Komolyabb ügyekben a Budapesti Pártbizottság szintén illetékesnek tekintette magát, végső soron pedig az MSZMP KB két titkára is „telefonközelben volt” – az érintettek között pedig gyakran nem csupán a hozzáértés, de az egyetértés is hiányzott.

10 A korszak egyik mértékadó filozófiatörténeti szintézise egy orosz mű fordítása volt, a másikat pedig Sándor Pál, az ELTE tanszékvezetője írta. Ezekben az években még az is „szakmai” kérdés volt, közzé lehet-e tenni „burzsoá” filozófusok műveit, illetve érdemes-e írni róluk.

amely az 1960-as évek derekán a körülötte folyó szakmai vitáknak is fórumot adott. Nem szervezeti és formális értelemben ugyan, de a Filozófiai Intézet az 1960-as évek második felétől „gazdája” tudott lenni a hazai filozófiai könyvkiadásnak: a *Filozófiai Írók Tára* című sorozat megmaradt az Akadémia Filozófiai Bizottságának irányítása alatt, a gyakorlati, szerkesztői, fordítói munka azonban javarészből az intézeti szellemi kapacitáson alapult. A más kiadóknál, más sorozatokban napvilágot látó filozófiai munkák gondozásában viszont az 1960-as évek végétől egyenesen meghatározó szerep jutott az intézet munkatársainak.

Ebben az időben a középpontban – alighanem Fogarasi személyének és örökségének is köszönhetően – a logikai kutatások, illetve az elsőként megszerveződő Logikai Osztály által kezdeményezett munkák álltak. Ezek irányítója, Erdei László, a hegeli–marxi filozófiai módszerek logikai adaptációját végző ítélet- és következtetéseméleti vizsgálatok közzétételével írta be nevét a kutatóhely történetébe.¹¹ A dialektikus és a formális logika érvényessége körül kibontakozó, a *Magyar Filozófiai Szemlében* közzétett vita centrumában ugyancsak intézeti munkatársak – Erdei László, Vas Ida, Tamás György, Ruzsa Imre – álltak. Monográfiákat, tanulmányokat eredményezett a dialektikus materializmus (természet- és tudományfilozófia, ismeretelmélet) témakörében folytatott vizsgálatok sora, e téren Szabó András György, Sipos János, Müller Antal tevékenysége érdemel említést. Mindemellett e két tudományos osztály tagjai voltak zömében azok, akik az intézet történetében a dogmatikus, antilukácsiánus vonulatot képviselték az 1960-as években.

Kitérőként, de a Filozófiai Intézet sorsát meghatározó folyamatként idekívánkozik Lukács György szellemi helyzetének jellemzése. Hosszú elszigeteltség és némaság után 1965-ben megjelent Lukács esztétikai főműve, *Az esztétikum sajátossága*. Ugyanebben az esztendőben az MSZMP KB Kulturpolitikai Munkaközössége által kiadott állásfoglalás kedvezően ítélte meg a lukácsi esztétika alapkategóriáit, elsősorban realizmusértelmezését, 1967-ben pedig Lukács visszakapta párttagságát, és visszatérhetett a tudományos közéletbe.¹² Tanítványai ezekben az években már olyan szervezett csoportot alkottak – a későbbi „Budapesti Iskola” előzményét –, amely egyre meghatározóbb módon volt jelen a hazai filozófiai és szellemi életben, egyebek között a Filozófiai Intézet életében is. Más kutatóhelye-

11 A legfontosabb közlemény: Erdei László: *Az ítélet dialektikus logikai elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

12 Mindezek az események nem függetleníthetők a reformszocializmus kibontakozásától, illetve a nyugat-európai eurokommunista szellemi platform megszületésétől, amely Lukácsot mint a *Történelem és osztálytudat* szerzőjét szellemi kiindulópontjának tekintette. Aligha mellékes, hogy ezek az évek a hazai új gazdasági mechanizmus előkészítésének éveit, s a „legvidámabb barakk” legendájának keletkezése is erre az időre tehető.

ken Heller Ágnes és Fehér Ferenc, az intézetben Márkus György, Vajda Mihály, Zoltai Dénes, Hermann István és tanítványaik a reformmarxizmus szellemében fejtettek ki egyre élénkebb szellemi tevékenységet. Lukács ezekben az években *Ontológiája* kéziratán dolgozott, környezete, tanítványainak és azok tanítványainak tábora pedig amolyan „árnyékintézetként” vette körül, élénken vitatva Lukács koncepcióját, a marxizmus korabeli szellemi változásait.

Az intézet életét alapvetően meghatározta a marxista filozófia döntő átalakulása, ami 1965 után már a keleti tömb országaiiban is megmutatkozott. A korszak nyugati marxistái „Marx-reneszánszról” beszéltek. A régi dialektikus materialista szemlélet helyét a marxi antropológia és humanizmus felfedezése vette át, és a korszak marxista szakkutatása egyre inkább Marx ifjúkori művei felé fordult. Ez világszerte érezte hatását, a politikai, ideológiai és szellemi életben, és – egyebek között – elvezetett az 1968-as „párizsi tavasz” nagy intellektuális válságához. De nem hagyta érintetlenül a hazai filozófiai életet sem, amelyet befolyásoltak a kelet-európai változások és az 1968-as prágai események, és idehaza elvezettek a reformszocializmus koncepciójának kidolgozásáig, illetve az 1968-as gazdasági reformig.

A hazai szellemi életben különleges szerep jutott ezekben az években a Filozófiai Intézetnek. Lukács tanítványai igyekeztek maximálisan kihasználni a demokratikus szocializmus gondolata és az azt eszmeileg megalapozónak tűnő lukácsi filozófiai szemlélet érvényesítésére kínálkozó lehetőséget. A Filozófiai Intézet tudományos súlya erre alkalmas feltételeket kínált. Kiemelkedő szerep jutott mindezen lehetőségek kiaknázásában Márkus Györgynek, aki a természetfilozófiai és ismeretelméleti kutatások irányából indult, az 1960-as évek közepén azonban – a neomarxista európai reneszánsz hazai recepciójaként – alapvető jelentőségű munkákat tett közzé a marxista filozófia antropológiai irányultságáról.¹³ Márkus volt a korszak talán egyetlen, a szó valódi értelmében iskola-teremtő gondolkodója a Filozófiai Intézetben: a marxi gazdaság-, társadalom-, majd tudományfilozófiát átvilágító munkáiba egykori Lukács-tanítványokat is bevont, később pedig olyan fiatalokat nevelt, mint az 1970 körül az intézet új kutatói generációját jelentő Kis János, Bence György, Altrichter Ferenc, Erdélyi Ágnes. Márkus már 1963-ban alapvető lépést tett a kortárs polgári gondolkodás tudományos vizsgálata irányába, amikor – lényegében kommentáros kiadásban – közzétette Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezését*,¹⁴ majd alapvető tanulmányo-

13 Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

14 Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. A kötetben Márkus bevezető tanulmánya (9–92.) a hazai bölcsellettörténet megújulásának dokumentuma.

kat publikált a logikai pozitivizmus irányzatairól. Általában is az övé, valamint az egzisztencializmussal és a keresztény bölcselettel foglalkozó Tordai Zádoré az érdem, hogy az intézet a modern világ filozófiai irányzatai felé forduló kutatások központjává válhatott.¹⁵ A tudományos osztállyá szerveződő filozófiatörténeti kutatásokban a harmadik meghatározó helyet ezekben az években Vajda Mihály foglalta el, aki a fenomenológiai filozófiák elemzése révén iratkozott fel a hazai bölcselettörténet tablójára.¹⁶ Márkus és a vele egyre szorosabb szellemi kapcsolatba kerülő intézeti és nem intézeti Lukács-tanítványok – Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Eörsi István, Vajda Mihály, Tordai Zádor – alkották a magvát annak a marxizmus, sőt általában a modern filozófia történetében fontosnak ítélt szellemi csoportosulásnak, amelyet a mai szakirodalom „Budapesti Iskola” néven említ, s amelynek bázisa az intézet Filozófiatörténeti és Történelmi Materializmus Osztálya volt. Az 1960-as évek derekán komoly filozófiatörténeti kutatómunka folyt az intézet falai között. Márkushoz, Tordaihoz és Vajdához olyan pályakezdő kutatók csatlakoztak, mint a logikai iskolákat kutató Altrichter Ferenc vagy a német bölcseleti hagyományt elemző Erdélyi Ágnes. Általában is: a modern polgári bölcselet irányzatainak vizsgálata ezekben az években a Filozófiai Intézetben találta meg első hazai műhelyét. A klasszikus filozófiai irányzatok vizsgálata viszont alig kapott helyet a kutatómunkában: Redl Károly középkori, Somogyi Zoltán 19. századi etikátörténeti kutatásai jelen voltak ugyan, ám ezekben a klasszikus témákban inkább az egyetemeken folyt kutatómunka.

A marxizmus modern áramlatainak és a Lukács-iskolának a hatása más területeken is érezhetőnek bizonyult. Az intézet későbbi igazgatója, Tőkei Ferenc, Marx és Lukács szellemi hatására építette fel a maga történetfilozófiai és esztétikai koncepcióját, de rájuk hivatkozott marxizmustörténeti munkáiban az 1966-tól az intézetben dolgozó Ágh Attila vagy az 1968-tól a valláskritikai-valláselméleti csoportot vezető Lukács József is.¹⁷

Ugyanez a fellendülés érzékelhető az esztétikai kutatások területén: Zoltai Dénes, Lukács egyik régi tanítványa, aki 1962-ben került az intézetbe, rövidesen

15 Kettejük alapvető kézikönyve, az *Irányzatok a mai polgári filozófiában* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1964) alapozta meg azt a modern szellemi áramlatokat elemző munkát, amely azután a Filozófiai Intézet tevékenységének egyik fő vonulatává lett.

16 Tordai kutatásainak fő eredményeit *Egzisztencia és valóság* c. munkája (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967), Vajda munkálkodását pedig a *Zárójelbe tett tudomány* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968) és *A mítosz és a ráció határán* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1969) c. kötete adta közre.

17 Tőkei irodalomesztétikai írásaiban bőségesen használja Lukács esztétikáját, formációelméleti koncepciója kidolgozásának késői szakaszában pedig az *Ontológiát*. Hasonlóképpen: Lukács József 1974-es vallástipológiáján világosan felismerhető *Az esztétikum sajátossága* jó néhány gondolatának átvétele.

Esztétikai Osztályt szervezett, 1969-ben pedig ez az osztály reprezentatív kézikönyv, az *Esztétikai kislexikon* kéziratával léphetett az olvasóközönség elé.¹⁸ Alighanem Lukács György intézetre vetülő árnyékának és Szigeti József személyes kutatói tevékenységének köszönhető, hogy ilyen élénk esztétikai kutatómunka folyt a Filozófiai Intézetben. A témát különösen izgalmassá tette, hogy az intézet igazgatója, Szigeti maga is – művelődéstörténeti és filozófiatörténeti témák mellett – esztétikai elmélet kidolgozásán fáradozott, amely szöges ellentétben állt Lukács és iskolája felfogásával. Esztétikai területen tevékenykedett Novák Zoltán, a periódus folyamán az intézet tudományos titkára, valamint Tímár Árpád, Fodor Géza és Bizám Lenke is; az 1960-as évek derekán az intézetbe került Hermann István pedig irodalomesztétikai és kultúraelméleti kötetekkel jelentkezett. Az így létrejött sokféleség élénk vitákat és ellentéteket szült az esztétikai elméletalkotás területén.

Az 1960-as évek második felében központi tudománypolitikai megrendelésre is települtek kutatások az intézet falai közé: ilyen volt a maga idején divatos és elméletileg ígéretesnek látszó *A tudományos-technikai forradalom kérdései* elnevezésű program. Ez a Holló Mária által irányított, 1978-ig külön munkacsoportot foglalkoztató tudományos program hozott ugyan eredményeket közgazdasági, szociológiai és tudományelméleti területeken, filozófiai hozadékát tekintve azonban elhibázottnak bizonyult.¹⁹

A Filozófiai Intézet szellemi helyzetét alapvetően befolyásolta az 1968-as gazdasági reform bevezetése és a vele összefüggő, az MSZMP KB titkára, Aczél György által irányított liberalizálási folyamat. Ennek egyik első, látványos eredményeként a politikai vezetés 1968 őszén „baloldali szektarianizmus” címén eltávolította Szigeti Józsefet az intézet éléről.²⁰ Őt igazgatóként Tőkei Ferenc követte, aki – korábbi írásai alapján – a marxizmus filológiai igényes, történet- és társadalombölcseletileg motivált újraértelmezésének nemzetközileg ismert szakértőjeként kapott lehetőséget az igazgatói munkára. Kinevezése a Lukács-tanítványok közvetett győzelmét jelentette a marxizmus konzervatív, „dialmatos” irányzata ellenében, bár az intézeti kutatógárda ebben a tekintetben Tőkei irányítása alatt is megosztott maradt. Szigeti ugyan a bölcsestszkar Esztétika

18 *Esztétikai kislexikon*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. Jelzésértéke van annak, hogy a rövidesen megjelenő filozófiai kislexikon a Filozófiai Intézet közreműködésével készült ugyan, de fordítás: a *Filoszofszkij szlovar* adaptációja, az intézeti kutatók munkájának mellőzésével.

19 Az elhibázottság nem kutatói gyarlóságot jelent: a tudományos-technikai forradalomra vonatkozó kutatások vagy akaratlanul megkérdőjelezték a szocialista világ tudományos és gazdasági optimizmusát, vagy semmitmondásra kényszerültek.

20 Szigeti menesztése is világosan mutatja: a Filozófiai Intézet története alig függetleníthető a szocialista fejlődés éppen adott ideológiai és politikai állapotától.

Tanszékére távozott, de Márkus, Vajda, Zoltai és Hermann mellett az intézet vezető munkatársa maradt Szabó András György, Sipos János és Erdei László is.

Komoly változást hozott viszont, hogy az egyre megosztottabb Lukács-tanítványokat, akik a szocializmus megreformálhatóságáról vitáztak, a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai beavatkozása válaszút elé állította. 1970 nyarán az európai marxista filozófusok a jugoszláviai Korčula szigetén tartottak találkozót, amelyen a prágai reformokkal rokonszenvezők és az intervenciót ellenzők, közöttük magyarok, a Filozófiai Intézet jelenlévő munkatársai (Tordai Zádor, Sós Vilmos, Márkus György) tiltakozó nyilatkozatot írtak alá, amelyhez később a Lukács-tanítványok egy része is csatlakozott – hasonlóan más társadalomtudósokhoz.²¹ Az akciót pártfegyelmi eljárások követték, jelezve, hogy a filozófus-tiltakozás már nem szakmai-elméleti, hanem politikai ügynek minősül.

1971 nyarán meghalt Lukács György, akinek személye az utolsó években egyfajta védettséget biztosított tanítványai számára. Halála pillanatától kézenfekvő volt, hogy szellemi öröksége felett nem csupán tanítványai között indul vita, de aktivizálódnak ellenfelei is, a hivatalos tudománypolitika pedig előbb-utóbb kísérletet tesz majd személyének és életművének kisajátítására. A Filozófiai Intézetben a Márkus vezette szellemi kör és általában a Lukács-tanítványok egy része jelentősen radikalizálódott – tudománypolitikai, politikai, de legfőképpen tudományos értelemben: 1972-re elkészült az a Márkus György, Bence György és Kis János által jegyzett kézirat, amely Marx és a marxizmus hagyományosan dogmatikus módon értelmezett gazdaságbölcseletét vette vizsgálat alá és vetette el alapvető pontokon.²² Az intézeten belül heves szakmai vita bontakozott ki a reformmarxista és az ortodox platform képviselői (Márkus György kontra Szabó András György) között, de hasonló helyzet alakult ki a Szociológiai Intézetben és néhány tanszéken, illetve szerkesztőségben is. A pártvezetés megítélése szerint az intézet falai között határozottan ellenzéki szellemű neo-marxista (revizionista, antimarxista) mozgalom bontakozott ki, amely tudományos, ideológiai és közéleti értelemben is veszedelmesnek tűnt a tudománypolitika irányítói számára. Ugyanakkor ezek az évek tekinthetők az intézet fénykorának (vagy egyik fénykorának is): heves viták, számos monográfia tanúskodik a tudományos élet 1968 és 1972 közötti megélénküléséről.

21 Korčula jelképes nyitánya annak a értelmiségi tiltakozási folyamatnak, amelynek hátterét a szocializmus demokratizálhatatlanságának, megreformálhatatlanságának, fejlődésképtelenségének a fokozatos belátása teremtette meg.

22 Az inkriminált, a maga idejében kéziratban lappangó mű (az „Überhaupt”, ahogy a filozófuszsargon nevezte) csak a rendszerváltás után jelent meg: Bence–Kis–Márkus: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó, Budapest, 1992.

Az intézet történetében drámai fordulatot hoztak az MSZMP vezető szerveinek 1972 őszén kiadott állásfoglalásai.²³ A párt Központi Bizottságának 1972. novemberi ülésén név szerinti támadás és bíráló ért néhány vezető filozófus kutatót. Ezzel vette kezdetét az az eseménysorozat, amely ma már *filozófusper* néven vonult be a köztudatba, és amely később a *demokratikus ellenzék*, illetve a „Budapesti Iskola” kialakulásához is elvezetett. Aligha véletlen persze, hogy mindez abban a periódusban történt, amikor az új gazdasági mechanizmus megtorpant, a reformközgazdászok átmeneti vereséget szenvedtek: a politika és a gazdaságpolitika konzervatív hulláma hasonlóan gerjesztett a tudomány világában is.

A KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya megakadályozta Vajda Mihály, Márkus György, Heller Ágnes, Fehér Ferenc és mások, filozófusok és szociológusok megjelenés előtt álló munkáinak publikálását, a KB Kultúrpolitikai Munkaközössége pedig 1973 márciusában állásfoglalást hozott *Egyes társadalomtudósok antimarxista nézeteiről* címmel. Az ügy ettől kezdve politikai, fegyelmi és szervezeti útra terelődött. Tőkei Ferencet, akit a tudománypolitikai vezetés erélytelennek ítélt, és aki vonakodott az együttműködéstől, felmentették az intézet vezetése alól. Több kutatót – a Filozófiai Intézet állományából négyet (Bence György, Kis János, Vajda Mihály és Márkus György) – antimarxista nézetek képviselője címen elbocsátottak munkahelyéről, és velük szemben publikációs tiltás is érvénybe lépett.²⁴ Mintegy ellensúlyozni akarva ezt a lépést, áthelyezéssel egyetemi munkahelyre távozott az intézet néhány *baloldali szektásnak* ítélt munkatársa, így Szabó András György, Sipos János, Selmeci József is. Ezt követően az intézetet átszervezték. Az ELTE BTK Filozófiai Tanszékcsoportjának megszervezésére hivatkozva több vezető kutató, Lukács egykori tanítványai és bírálói, átkerült az egyetemre, s csak a munkatársak egy része maradt – már-már büntetésképpen – az intézetben.

1973-tól 1989-ig

1972 végétől a távozó Tőkei Ferenc helyett az intézet irányítását megbízott igazgatóként Görgényi Ferenc vette át. Megszűnt a Logikai, a Filozófiatörténeti és az Esztétikai Osztály, valamint a Valláselméleti Csoport. A vezető kutatók közül Hermann István, Zoltai Dénes, Lukács József és Erdei László tanszéket kapott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, és velük több más kutató is átkerült az

23 Az eseményekhez vö.: A filozófusper. *Világosság*, 1989. Különszám.

24 Nem kutatói munkakörben történő elhelyezkedésre lehetőséget kaptak, ám azt nem fogadták el.

egyetemre. Az így támadt súlyos szakmai és létszámvesztéseket nem pótolhatta, hogy 1973-ban több fiatal kutató – többek között Dénes Iván Zoltán, Altrichter Ferenc, Várnai András – került az intézetbe. A kutatói létszám apadása, színvonalának csökkenése mellett különösen súlyos következménnyel járt, hogy néhány kutatási téma – pl. a filozófiatörténet vagy az esztétika művelése – (hallgatólagosan) tiltott területnek minősült. A politikai és ideológiai vezetés, az MTA vezetői, sőt a szakmai közvélemény egy része is megbízhatatlannak, szakmailag értéktelennek, ideológiailag és politikailag veszélyesnek tekintette az intézetet. A *Magyar Filozófiai Szemle* az MTA Filozófiai Bizottsága irányítása alá került: visszaszerzésével az intézet vezetése később sikertelenül próbálkozott. Ezt követően az intézetnek sokáig nem csupán létezése bizonytalanságával kellett szembenéznie, de azzal is, hogy politikai és tudománypolitikai körökben *ellenzékinek, renitensnek, megbízhatatlannak* tekintik.

Közel öt évig tartott ez a sajátosan átmeneti, ám komoly szakmai károkat okozó állapot, amelyben szinte állandóan napirenden volt az intézet teljes felszámolásának lehetősége. A szakmai munka ebben a periódusban a megmaradt kutatók egyéni szakmai teljesítményére redukálódott. 1978-ban *A tudománystechnikai forradalom kérdései* kutatás is megszűnt, a munkacsoport feloszlott. Az átszervezést motiváló szándékok tekintetében annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli tudománypolitikai irányítás nem egyszerűen a Lukács-iskola felszámolására, hanem megosztására is törekedett. A radikális ellenzéki lukácsiánusok előbb munkakönyvet, majd néhány év múlva útlevelet kaptak és távoztak az országból, a Lukács-tanítványok egy másik csoportja azonban egyetemi tanszéket nyert, és közreműködött abban, hogy a lukácsi eszméket beépítsék a hivatalos tudomány és tudománypolitika világába.

1978 januárjától Lukács József, a *Világosság* főszerkesztője, az ELTE BTK egyetemi tanára, korábban az intézet Valláskritikai Csoportjának vezetője, Aczél György közeli munkatársa kapott igazgatói megbízást. Mandátuma szakmai és politikai konszolidációra egyaránt szólt, később azonban fejlesztési lehetőségeket és az intézmény egyfajta *rehabilitációját* is jelentette. A tudománypolitika célja ekkor már valószínűleg a Lukács-örökség *kisajátítása*, az akadémiai falak közül kiszorított filozófus-ellenzék elszigetelése volt, ám a rehabilitációnál kétségtelenül számított az is, hogy a nemzetközi tudományos együttműködés rendszeréből hiányzott egy életképes hazai filozófiai műhely.

Korábban is létező, ám ettől az időszaktól fokozatosan felértékelődő feladata volt az intézetnek a nemzetközi filozófiai élettel való kapcsolattartás, ugyanis a kialakult KGST-modell szerint a tudományos kapcsolatokat a nemzeti akadémiai intézetek szervezték. Ezek az intézmények bonyolították a kutatócseréket, szervezték a szocialista országok Várnai Filozófiai Iskolájá-

nak²⁵ évenkénti konferenciáit, a filozófiai világtalálkozásokra való közös felkészülést, közös kutatások lebonyolítását. Ami viszont a belső felhasználhatóságot illeti: az akadémiai intézet alkalmasnak bizonyult arra, hogy egyedi tudományos vagy tudománypolitikai megrendelésekre folytasson kutatásokat. Ebben az értelemben igazgatói működése alatt Lukács József tudatosan törekedett arra, hogy intézete a tudománypolitika és a politika eszköze is legyen, az így szerzett lehetőségeket viszont igyekezett az alapkutatásokba visszaforgatni. Személyének és a korszak jellegének köszönhetően az intézet olyan szakembereknek is kutatási lehetőségeket adott, akik a tágabb oktatási és tudományos rendszerben rövidebb-hosszabb ideig nemkívánatosnak minősültek.

Amikor Lukács József átvette az intézet igazgatását, a munkatársak, többek között Müller Antal, G. Havas Katalin, Hársing László, Sós Vilmos, Tordai Zádor, Somogyi Zoltán, Erdélyi Ágnes, Altrichter Ferenc, Ágh Attila két tudományos osztály, az Ismeretelméleti-tudományfilozófiai és a Társadalomfilozófiai Osztály keretében végezték munkájukat. Új szándékokat tükrözve lett az intézet önálló osztálya az MTA által Lukács György hagyatékának (kéziratainak, könyvtárának) megőrzése és feldolgozása, életművének kutatása céljával 1973-ban létrehozott Lukács Archivum és Könyvtár. Az osztályt, mint ahogy korábban az önálló archívumot is, az 1970-es évek közepétől Sziklai László irányította. Az intézeti tudományos profil átalakulását és szervezeti újdonságot is jelentett az, hogy Lukács József az ELTE Bölcsészettudományi Karáról az intézetbe telepítette Valláselméleti Kutatócsoportját. Így Ludassy Mária, Vidrányi Katalin, Gecse Gusztáv került át vezető kutatóként az intézet Valláselméleti Osztályára.

A munkatársak zöme bölcsellettörténeti témákon dolgozott ugyan, ám filozófiatörténeti osztályt a korábbi politikai aggodalmak miatt nem lehetett szervezni, esztétikai, etikai kutatásról pedig hivatalosan szó sem eshetett. Sikeresnek bizonyult viszont a tudománypolitika fokozott figyelmét élvező Lukács Archivum, ahol a kezdeti megőrzési feladatok kutatási, kiadási tevékenységgel bővültek, és a kutatói létszám is folyamatosan gyarapodott. Az 1980-as évek derekára ez a műhely már a nemzetközi Lukács-kutatás elismert központjává vált, erősítve egyben a Filozófiai Intézet egészének legitimációját.

1978-ban az intézetbe települt át *A szocialista tudat fejlődése* című kutatási programon dolgozó munkacsoport. Ezt a programot az MSZMP KB Agitációs és Propagandabizottsága kezdeményezte 1976-ban, feladata pedig a korabeli

25 Az egykor Todor Pavlov által kezdeményezett Várnai Filozófiai Iskola évenkénti konferenciái a keleti tömb országai filozófiai életében amolyan rituális eseménynek számítottak: az egyes delegációkat az akadémiai és pártakadémiai intézetek vezetői irányították, az évenként változó téma pedig a nemzetközi filozófiai „osztályharc” valamely fontosnak ítélt témája, kérdése volt.

magyar társadalom önismeretének tudományos vizsgálata volt. Annak ellenére, hogy eredményei ma már nagyrészt elavultak, ez a nagyszabású, az 1980-as évek elejéig tartó program komoly elméleti tisztázást és számos empirikus eredményt hozott, amelyek – közvetetten – az MSZMP belső reformtörekvéseire, a rendszerváltás előzményeire is hatással voltak. Mindebből az intézetnek közvetlen haszna is származott: ez és a hasonló kutatások intézetfenntartó erőnek bizonyultak az alapkutatások finanszírozásában és a kutatói állomány gyarapításában. Az állandóvá vált OTKA, AKA és más pályázati pénzforrások mellett az 1980-as évek közepétől a Soros Alapítvány is megjelent a támogatók között.

A Valláselméleti Osztály 1979 után több fiatal kutatóval gyarapodott (Horváth Pál, Csorba László, Gábor György, Klima Gyula és mások), akik teológiatörténeti és keresztény filozófiatörténeti kutatásokat végeztek, maga az osztály pedig az egész országban folyó elméleti és empirikus valláskutatást szervezte, irányította. Erre az adott lehetőséget, hogy 1980-tól az MSZMP KB megbízta az intézetet, hogy folytasson kutatásokat *A magyarországi egyházak politikai-közéleti tevékenysége és eszmei arculata* címen.²⁶ Ennek a több tudományos munkát, monográfiát és tanulmánykötetet eredményező programnak az összefoglalását Lukács József tette közvé *Vallás és vallásosság a mai Magyarországon* című munkájában.²⁷ A programnak kétségtelenül szerepe volt abban, hogy a tudomány, politika és a hazai egyházak kapcsolata 1989-ben nem előzmények nélkül újulhatott meg, bár természetesen ez a kutatás is alá volt vetve a politika bábáskodó felügyeletének.

Az intézet története szempontjából fontos momentum volt a keresztény-marxista párbeszéd kezdeményezése az 1980-as években. Az első közös, protestáns teológusokkal rendezett konferenciára 1980-ban még hazai keretek között került sor Debrecenben,²⁸ később azonban az intézet már nemzetközi dialógusokat is szervezett. Így 1984-ben az erkölcsi értékek és bölcséleti megalapozásuk témáról olyan nemzetközi tanácskozássra került sor, amelyen többek között részt vett Franz König bíboros és Karl Rahner jezsuita teológus, Wolfhart Pannenberg evangélikus dogmatikus és Jean-Yves Calvez marxológus is. 1986-ban az intézet a Vatikán Nem-hívők Titkárságával közösen rendezett keleti és nyugati, hívő és nem hívő szakemberek számára tanácskozást.²⁹ Ugyanezekben az években indult meg a hazai egyházak teológiai és filozófiai elméletalkotását vizsgáló

26 Ma már világos: ezeknek a vizsgálatoknak az aktualitását az adta, hogy a magyar egyházpolitika az 1970-es évek vége után fokozatosan defenzív helyzetbe került, és alig tudott mit kezdeni a vallásosság stabilizálódásának, sőt felértékelődésének ekkor már érzékelhető jelenségeivel.

27 Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.

28 *Marxizmus, kereszténység, protestantizmus*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.

29 *Società e valori etici*. Citta Nuova Editrice, Roma, 1987.

kutatási program, a keresztény filozófiák történetének tanulmányozása pedig némileg pótolta az egyébként sokáig elhanyagolt filozófiatörténeti kutatómunkát. Ebben olyan fiatal kutatók is számottevő eredményeket mutattak fel, mint a skolasztikus témákat kutató Klima Gyula vagy az újkori vallásbölcseletet tanulmányozó Tatár György. Saját kutatói bázisra alapozva, de külső közreműködőket is bevonva (Lukács József, Horváth Pál, Tomka Miklós, Jóri János és mások) folyt a modern vallásosság formaváltozásait és a szekularizáció jelenségét elemző munka, amelynek eredményei zömmel az 1980-as évek második felében kerültek napvilágra.

Statistikai értelemben az intézet történetének második szakaszában ez volt a „fénykor”: a legmagasabbra, 40 körülre emelkedett a kutatói létszám. A régiekhez olyan vezető kutatók csatlakoztak, mint a nyelvbölcseletet vizsgáló Kelemen János vagy a magyar filozófia és a protestantizmus kapcsolatát kutató Lendvai L. Ferenc. Lukács József igazgatói működésének második szakaszában a Lukács Archívum kutatási profilja is bővült: Mesterházi Miklós, Tallár Ferenc már nem pusztán a lukácsi életművet, hanem a kor- és pályatársakét és századunk marxizmustörténetét is vizsgálta, miközben sorra láttak napvilágot Lukács korábban nem publikált írásai.

Az 1980-as évek elejétől Lukács József elnöke volt az MTA Filozófiai Bizottságának is, azaz meghatározó tudománypolitikai pozíciókat egyesített, közéleti-politikai elkötelezettsége pedig sajátos *védőernyőként* működött az intézet felett. Nem hivatalosan ugyan, de saját folyóiratot is birtokolt a Filozófiai Intézet: Lukács József lévén a Világosság főszerkesztője is, a lap a munkatársak számára könnyen hozzáférhető közlési lehetőséget kínált ebben az évtizedben. A korszak jelentős eseménye volt az 1985-ös Lukács-centenárium: a hivatalos tudománypolitika és az akadémiai tudományosság sajátjaként ünnepelte Lukácsot, miközben a Filozófiai Intézet munkatársai közül egyre többen közeledtek a demokratikus ellenzékhez, azaz ez a látszólag nyugodt, *ügyektől, botrányoktól mentes időszak* a színpalak mögött sajátos belső erőziónál és szellemi polarizációval járt.

Szervezetileg is megalapozta a kutatások szélesítését, mikor az osztályszerkezet mellett 1980-tól tudományos csoportok is alakultak. Legkorábban a filozófiatörténeti munka szerveződött ilyen keretben, ám a Kelemen János által irányított csoport 1983-ban tudományos osztállyá alakult. Ugyancsak tudományos csoport alakult 1980-ban *Agy-tudat-külvilág* témamegjelöléssel. E kezdeményezés kiindulópontja John Eccles nemzetközi fórumokon nagy visszhangot kiváltott agyműködési modellje, valamint az azt vitató vagy erősítő Karl Popper és Mario Bunge elgondolása volt. Lukács József jeles agyfiziológusokat, pszichológusokat és filozófusokat nyert meg a kutatáshoz: Szentágothai János, Garai László, Csányi Vilmos, Grastyán Endre, Müller Antal vállalt szerepet a példaértékű interdiszciplináris

munkában, amely nemzetközi fórumokon is komoly visszhangot keltett, különösen Szentágothai János tudományos közleményei révén. Ugyancsak alkalmi tudományos csoportot kapott 1979-től az a program, amely Hársing László és Kelemen János irányításával a társadalomtudományok módszertani, tudományelméleti problémáival foglalkozott. Sikertelennek bizonyult viszont az a csoport, amely a *Filozófiai Írók Tára* szerkesztési feladatait kívánta átvenni. A hasonló keretben kezdeményezett munkaprogramok közé tartozott a politika filozófiájának kutatási terve: távozásáig Ágh Attila, utána Bayer József és Tóth Tamás kutatta a demokrácia és a modernizáció filozófiai kérdéseit.

Az immár *konszolidált* intézet életébe látszólag alig hozott változást Lukács József váratlan halála 1987-ben. Az új igazgató, Sziklai László, a kialakult szervezeti, tudományszervezési és tematikai keretek fenntartását tekintette céljának. Egyedüli gondot az anyagi feltételek romlása jelentett, valamint hogy a korábbi kutatási támogatások és megrendelések elmaradtak. Az *Agy-tudat-külvilág* kutatás megszűnt, a kiemelt támogatást élvező valláskutatások pedig 1988–89-ben, mármár a rendszerváltás pillanatában maradtak abba. Az intézet vezetése ezekben az években kísérletet tett arra, hogy a Lukács-kutatásra is alapozva Zoltai Dénes, majd Lendvai L. Ferenc vezetésével a magyar filozófia történetének kutatására indítson átfogó munkálatokat, a korábbi logikai, természetfilozófiai vizsgálatok pedig fokozatosan tudományfilozófiai programoknak adták át a helyüket. Ugyanilyen átalakulási folyamat indult a társadalomfilozófiai területen is: Bayer József és Dénes Iván Zoltán politikatudományi műhely kialakításán fáradozott. A külső feltételek változása ezekben az években lehetővé tette az intézet saját kiadói tevékenységének bővítését: az 1982-től induló LAK Füzetek,³⁰ illetve 1983-tól a *Doxa* sorozat Dajka Balázs szerkesztésében megjelenő kötetei mellett intézeti referáló évkönyv látott napvilágot, majd néhány olyan kiadói vállalkozás indult, amely a szellemi műhely közvetlen megjelenését szolgálta a hazai filozófiai könyvpiacra.³¹

30 Lukács Archívum és Könyvtár.

31 Szerény körülmények között, megfelelő terjesztés nélkül ugyan, de a *Doxa* 18 tanulmánykötetet és 4 monográfiát adott közre, a LAK kiadványainak a száma is szépen gyarapodott; a *Summa*, az intézet 1987-es évkönyve pedig amolyan szellemi tabló a nyolcvanas évek második feléből.

A rendszerváltás után

Ennek a látszólag nyugalmas időszaknak 1989–90-ben a rendszerváltással és vele a tudomány és a tudományos műhelyek lehetőségeinek és mozgásterének radikális megváltozásával szakadt vége. 1990 tavaszán Sziklai László megvált vezetői megbízásától, a Lukács Archívum pedig az Akadémia vezetőinek döntése értelmében az Akadémiai Könyvtárhoz került önálló egységként, vezetője továbbra is Sziklai László maradt. Jóllehet az archívum kutatói közül többen az intézethez kerültek, a szétválás nyomán jelentősen gyengült az intézet elismertsége. Az intézet irányítását 1990 áprilisában Tamás Gáspár Miklós vette át. Vezetői megbízatásának kezdetével párhuzamosan komoly, kedvezőtlen változások következtek be az intézet életében. A korábbi tudományos osztályok megszűntek, a központi témátámogatások és kutatási megrendelések elmaradtak, a kutatók pedig egyéni kutatási pályázatok formájában igyekeztek a munkájukhoz, publikációs tevékenységükhöz szükséges pénzt megszerezni. Az egész szellemi műhely és benne az egyes kutatók érdekérvényesítésének ügyét szolgálta, hogy az intézet ezekben az években erőteljes kísérleteket tett saját kiadói tevékenység megteremtésére. Ennek volt állomása a *Religio Könyvtár*, a *Vallástudományi Kiskönyvtár*, a *Doxa Könyvek* sorozatainak megindítása,³² a *Scientia Humana* kiadói társulás kezdeményezése közösen a Pszichológiai Intézettel és a Politikatudományi Intézettel. 1991–92-től az intézet kutatói tevékenysége fokozatosan egyéni tudományos teljesítményekre szűkült. Ugyanakkor Neumer Katalin Wittgenstein-kutatásai, Székely László kozmológiai munkái, Borbély Gábor, Pethő Sándor vallás- és jogfilozófiai művei jelezték, hogy az intézet dezintegrációja sem akadály a színvonalas tudományos tevékenységnek.

A marxizmus „kötelező” hegemoniájának megszűnése, az utolsó tudományos tabuk eltűnése és a bölcséleti irányzatok és iskolák követésének szabadsága a pozitív fejlemények sorába tartozik, ezzel párhuzamosan azonban a dologi és fenntartási költségek fedezete radikálisan megfogyatkozott, az intézeti kollektívát kényszerű létszámcsökkentések és nyugdíjazások fenyegették. A bővülő egyetemi lehetőségek és a kutatóhálózat sorsának bizonytalanságai 1991-től nemkívánatos elvándorlással jártak: távozott Ludassy Mária, Erdélyi Ágnes, Tattár György, Forrai Gábor, Tallár Ferenc, Lendvai L. Ferenc, a Vallástudományi Csoport létszáma pedig négy-öt főre apadt. A legidősebb kutatói generáció nyugdíjba kerülése is komoly változásokat hozott: Makai Mária, Rózsahegyi

32 E sorozatok tíz kötete között szép számmal volt olyan, amely már nem csupán a szakmában, de a könyvforgalmazásban is megálta a helyét, ám ezek a vállalkozások az anyagiak hiánya miatt intézeti keretben nem bizonyultak folytathatóknak.

Edit, G. Havas Katalin, Gecse Gusztáv, Redl Károly, Tordai Zádor és Sós Vilmos kiválása 1990–95 között teljesen átalakította az intézmény személyi összetételét.

Ugyanakkor tehetséges új munkatársak álltak munkába. Az intézethez került a hazai valláskutatás vezető személyisége, Tomka Miklós, a korábban ellenzéki tevékenysége miatt tilalmi listán lévő Endreffy Zoltán, a pályakezdő fiatalok közül pedig Szécsi Gábor, Borbély Gábor, illetve néhány esztendőre Pethő Sándor. Az átmenet negatívumai közé tartozott a korábbi nemzetközi kapcsolatrendszer összeomlása, az együttműködési és ösztöndíj-lehetőségek megfogytatkozása, miközben a munkatársak felsőoktatási kötelezettségvállalásainak száma erősen megnövekedett. Az 1990-es évek elején megtörtént a korábbi periódusokban politikai, tudománypolitikai meggondolásokból félreállított kutatók rehabilitálása, az egykori Lukács-iskola köréhez tartozók közül azonban – Kis János néhány éves munkaviszonyát leszámítva – senki nem tért vissza az intézetbe.

1995 tavaszán, amikor Nyíri J. Kristóf vette át az igazgatói posztot, újabb konszolidációs korszak vette kezdetét. Koncepciója a kutatási hagyomány folytatását és az intézeti profil lényeges átalakítását egyaránt kilátásba helyezte. 1997-től újraalakultak azok a tudományos csoportok, amelyek az osztályok hagyományát viszik tovább. Ettől az időtől kezdve az intézetben Tudomány- és Nyelvfilozófiai, Filozófiatörténeti, Társadalomfilozófiai, Vallástudományi és Információs Társadalom Csoport működik. Mindez a belső munkastílus megváltozásával járt együtt. Ismét rendszeressé váltak az 1980-as évek vége óta megritkult belső munkahelyi viták, amelyek egyike-másika 1997–98-ban már nyilvános konferenciává nőtte ki magát. Némileg átformálódott a vezetési rend is: az igazgató és a tudományos igazgatóhelyettes (Endreffy Zoltán, 1997-től pedig a tudományfilozófiával és tudománytörténettel foglalkozó Palló Gábor) mellett ügyvezető igazgatóhelyettes (Bangha Katalin) is segíti a munkát. Évtizedek óta először változott lényegesen az intézet infrastukturális felszereltsége: bár a könyv- és folyóiratbeszerzés helyzete már-már drámai mélypontra jutott, a számítástechnikai és internetfejlesztések új feltételeket teremtettek a kutatómunka számára.

A csoportok szervezésével párhuzamosan egy-egy kutatási feladat elvégzésére önálló munkaközösség is alakult. Ilyen alkalmi kutatói társulás jött létre még az 1990-es évek derekán a nemzetközi gyermekfilozófiai program honosítására, egy másik pedig, a középiskolai filozófiai oktatás tematikai programjának kidolgozására. 1995 után az ilyen alkalmi kutatói közösségek sora a szóbeliség és írásbeliség kérdését vizsgáló, azóta már gyűjteményes köteteket is produkáló csoporttal bővült, Endreffy Zoltán, majd Tóth Tamás vezetésével pedig *Az európai*

egyetem funkcióváltozása című témát vizsgáló kollektíva is komoly visszhangot keltő tudományos teljesítményeket nyújtott.³³

Az intézet saját könyvkiadói tevékenységének folytatására az 1990-es évek derekán már sem anyagi, sem üzleti eszközök nem álltak rendelkezésre. Ezt némileg pótolta, hogy néhány kiadót – Osiris, Áron – sikerült megnyerni az intézetben készült művek, tanulmánykötetek és konferenciaanyagok megjelenítése ügyének, a szükséges anyagi fedezetet pedig pályázatok révén, elsősorban OTKA- és alapítványi támogatásokkal sikerült előteremteni.

Nyíri J. Kristóf, aki az informatika és a számítástechnika kihívásainak filozófiai problémáit kutatta, nem csupán munkacsoportot szervezett e téma vizsgálataira az intézetben, hanem hozzálátott egy olyan, az interneten folyó egyetemi távoktatás lehetőségeinek kiépítéséhez is, amelynek bázisa az intézet lenne. Az intézet mellett létrejött az Uniworld közhasznú társulás, amely a világháló filozófiai kutatásra és oktatásra történő felhasználását hivatott szervezni, tervezni. Ezen a területen a nemzetközi együttműködés új lehetőségei is felvetődtek, 1998 második felében pedig megkezdődött a filozófiai, elsőként vallástudományi-vallásfilozófiai anyagok hálózatra vitele, ami az intézeti munka nem hagyományos irányú továbbépítéséről tesz tanúbizonyságot. Megfelelő feltételek esetén az intézet a hagyományos bölcséleti kultúra és tudomány legmodernebb megszólaltatásának lehet a kezdeményezője.

1999 végére – az ismételt leépítések következtében – a kutatói létszám 25 főre csökkent, a folyamatos szakmai munka feltételei azonban – összefüggésben az intézménykonszolidációs program folyamatával – megszilárdultak. Ennek jele a szakmai aktivitás, a hagyományos filozófiai munka megélénkülése. A Vallástudományi Csoport több konferencia eredményes megrendezésével hallatott magáról; az 1999 őszi *Más-kép* című konferencia pedig, amely a hazai egyházak számára kínált lehetőséget szakmai párbeszédre, egy régi hagyomány felelevenítését jelenti. Ugyanez az élénkülés figyelhető meg a tudományfilozófiai és az információstársadalom-kutatásokban: ezek eredményességét – tudományos közleményeken túl – a nemzetközi együttműködés kiszélesedése, a sorozatos konferenciaszereplések jelzik.

33 A kutatás anyaga először folytatásokban a *Magyar Felsőoktatás* 1998-as évfolyamában, majd egybegyűjtve a *Világosság* 1999/8–9. számában jelent meg.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KUTATÓINTÉZETEI

Atommagkutató Intézet (*Kovách Ádám*)

Állatorvos-tudományi Kutatóintézet (*Mészáros János*)

Balatonai Limnológiai Kutatóintézet (*Heródek Sándor-Elekes Károly*)

Csillagászati Kutatóintézet (*Balázs Lajos*)

Filozófiai Intézet (*Horváth Pál*)

Földtudományi Kutatóközpont (*Marosi Sándor-Póka Teréz-Verő József*)

Irodalomtudományi Intézet (*Bodnár György*)

Jogtudományi Intézet (*Péteri Zoltán*)

Kémiai Kutatóközpont (*Vinkler Péter-Szépölgyi János-Tétényi Pál*)

Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet (*Szabó Dezső*)

Közgazdaságtudományi Kutatóközpont (*Kovács János Mátyás-Koltay Jenő-Ványai Judit*)

Központi Fizikai Kutatóintézet (*Bartha László-Gadó János-Gyulai József-Janszky József-Jéki László-Lukács József-Szabó György-Tompa Kálmán-Vértesy Gábor*)

Mezőgazdasági Kutatóintézet (*Veisz Ottó*)

Művészettörténeti Kutatóintézet (*Tímár Árpád*)

Néprajzi Kutatóintézet (*Flórián Márta-Paládi-Kovács Attila*)

Növényvédelmi Kutatóintézet (*Gáborjányi Richard*)

Nyelvtudományi Intézet (*Kiss Lajos*)

Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet (*Borhidi Attila-Galántai Miklós*)

Politikai Tudományok Intézete (*Balogh István*)

Pszichológiai Kutatóintézet (*László János*)

Régészeti Intézet (*Török László*)

Regionális Kutatások Központja (*Horváth Gyula*)

Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet (*Csirmaz Erzsébet*)

Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet

(*Strehó Mária-Szász Áron*)

Szegedi Biológiai Központ (*Chikán Ágnes*)

Szociológiai Kutatóintézet (*Tamás Pál-Tibori Tímea*)

Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet (*Várallyay György-Németh Tamás*)

Történettudományi Intézet (*Glatz Ferenc*)

Világgazdasági Kutatóintézet (*Inotai András*)

Zenetudományi Intézet (*Tallián Tibor*)

A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézet-hálózata félszáz esztendőss.

Az egyetemi oktatástól független kutatóintézetek tömeges alapítása a 20. századi tudományfejlődés eredménye. A 20. századé, amikor a kutatás a napi életfeltételeink újratermelésében és javításában – mind a technikai, mind az egészségügyi, mind a kulturális életkörülményeink újratermelésében – nélkülözhetetlenné lett. Nélkülözhetetlen, így kifizetődik a függetlenített főállású kutatók tömeges alkalmazása és adott célokra szerveződött kutatóintézetek létrehozása.

A századelőn mind az Egyesült Államokban, mind Európában kialakulnak a nagy kutatóközpontok. Európában a legismertebbek: a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (1911) és a francia CNRS (1939) kutatóhálózata. Magyarországon 1920 után alapítják az első kutatóintézeteket állami erőből, sajátos módon a társadalom-, mindenekelőtt a történettudomány területén. Ezt a természettudományok területén csak gyenge kezdemények követik – elsősorban a magánszférában. Az állami alapítású „tudományos nagyüzem”-et, amely a kor kultuszminiszterének, gróf Klebelsberg Kunónak volt az álma, majd paradox módon a szovjet rendszer valószínűsítette meg 1949 után.

A Szovjetunió a fejlett nyugati társadalmak termelési, katonai előnyét – tanulva a németek példáján – a tudományos kutatás intenzitásának erősítésével kívánta behozni. E célra kiterjedt kutatóintézet-hálózatokat hozott létre. Hasonló megfontolások vezették a szovjet megszállás alá került közép-kelet-európai államok tudománypolitikáját 1949 után. Közöttük a magyar tudománypolitikát is: nagy költségráfordítással, a már meglévő kis műhelyekre, kis kutatói közösségekre alapítva hoznak létre intézeteket. Egy részükben a közvetlen állami-hatósági feladatok teljesítéséhez szükséges alkalmazott kutatásokat folytatnak miniszteriális felügyelet alatt, másik részük alapkutatási célokkal az Akadémia felügyelete alá kerül.

Az akadémiai intézethálózat létrehozásának ideológiai-politikai céljait már elmosta a történelem (1990). A politikai-gazdasági változások, mindenekelőtt a tulajdonviszonyok megváltozása, az állami közalkalmazottakat sújtó társadalmi válság pedig megrázza mind a természet-, mind a társadalomkutató intézeteket. A századelőn már felismert alapelv azonban érvényes maradt a politikai rendszer leváltása után is: az intenzíven működtetett tudományos nagyüzem a közösség termelési és kulturális erő kifejtésének első számú segítője, modernizációs motorja lehet.

Így gondolkodott az Akadémia vezetése 1990 után, amikor a rendszerváltozás viharában megőrizte kutatóhálózatát. És ez az alapelv vezette az 1997-ben megindított intézetkonszolidációs programot, amelynek célja: az intézethálózatot a nemzetgazdaság, a nemzeti érdekek szolgálatában tartani; a piacgazdaság körülményeihez igazítani; megállítani a szétesést; megállapítani az államilag garantált kutatói létszámot, rendbe hozni az alapellátást, majd rendezni a kutatói béreket, korszerűsíteni a műszerellátottságot. És közben közös erővel korszerűsíteni a tudományos menedzsmentet...

Ennek a folyamatnak egyik része az a törekvésünk, hogy az intézetek készítsék el a maguk „önéletrajzát”. Mutatkozzanak be a kutatói közösségeknek, az oktatói és a termelési szférának. És egyben – mint minden önéletírás közben teszi az ember – vessenek számot a maguk erejével, hiányosságaival, tennivalóival. Hogy magunk határozzuk meg, autonóm módon, korszerűsítéseink útjait, az új célok elérésének legeredményesebb módszereit.